

احمدعلی فرزین، دکتری
معماری، استادیار دانشگاه
تهران.

Ahmad Ali Farzin, Ph.D
in Architecture, Assistant
Professor at Tehran
University.
A.farzin@hotmail.com

منظر زیارتی تهران

تأملی بر نقش زیارتگاه‌ها در ساخت منظر شهر ایرانی

The Pilgrimage Landscape of Tehran

Contemplation on the role of shrines in urban landscape creation of Iran

تصویر ۱: امامزاده صالح
از مهم‌ترین عناصر منظر
زیارتی تهران به شمار
می‌آید. عکس: حمیدرضا
صالحی، ۱۳۸۹.

تصویر ۲: بازار تاریخی
تجربش که در طول ایام در
جوار امامزاده صالح شکل
و توسعه یافته و همواره
خریداران و زائران بسیاری
را به سوی خود جلب کرده
است. عکس: حمیدرضا
صالحی، ۱۳۸۹.

چکیده: شهرها از روی نشانه‌های شهری و مشاهده عینیت‌ها و نقش خاطره‌ها در ذهن شناخته می‌شود؛ نشانه‌هایی همچون آب، کوچه، میدان، خیابان، فضای باز و سبز و... همراه با جریان زنده فعالیت‌های جمعی و اجتماعی در شهر.

فضاهای مذهبی و زیارتی در شهرهای امروز، از جمله فضاهای گم‌شده هستند که مدیریت شهری تنها بر بار معنایی آنها در رفتارهای اجتماعی تأکید می‌کند. در حالی که توجه به منظر زیارتی می‌تواند عامل اصلی در تعریف الگویی برای شهر اسلامی در ایران باشد. منظر زیارتگاه‌ها، کلیدواژه‌های ادراک شهروندان از فضاهای شهر است. این نوشته از طریق شرح ظرفیت‌ها و عملکرد اماکن زیارتی در صدد دستیابی به مفهومی است که در تمامیت منظر شهری، نقش مهمی در تشکیل خاطره جمعی و فضای شهر نزد شهروندان ایفا کند.

واژگان کلیدی: منظر زیارتی، شهر، امامزاده، تهران.

تصویر ۲

تصویر ۱

مقدمه

شهرها شاخص‌ترین و تکامل‌یافته‌ترین نشانه از زندگی جمعی انسانها از آغازی بسیار دور تا امروز است. محصولی از فرهنگ مردمان هر سرزمین و متأثر از عواملی همچون اقلیم، اقتصاد و فرهنگ. باورها و جهان‌بینی ساکنان، عالی‌ترین شکل خود را در صورت شهر متجلی کرده است. شهرها چه کوچک چه بزرگ در هر زمان و هر جا به دلیل ویژگی‌های انسانی خود از مراکز و پایگاه‌های دین و علم و هنر و ادب بوده‌اند؛ طرفی که همراه با گذر زمان پذیرای حادثه‌ها و ثبت خاطره‌ها شده است و بحر بزرگی از تاریخ تمدن را در دل خود جای داده است. شهر، همچون موجودی زنده در شرایطی مساعد بدنیا آمده، رشد کرده، حرکت کرده، رنج دیده، بیمار شده، درمان شده، تغییر چهره داده، زمانی درخشیده و گاه عمری بسیار طولانی داشته، گاه از میان رفته و نشانی و یا یادی از آن در تاریخ و خاطره‌ها به یادگار مانده است. نمونه‌های فراوانی از شهرهای از میان‌رفته را می‌توان به ویژه در آسیا، اروپا و شمال آفریقا نام برد. شهر همچون ظرفی است حامل نشانه‌ها و خاطره‌ها از تاریخ تمدن و تحول دودۀ انسان در درازنای زمان.

فرضیه

اماکن عبادی و زیارتی در شهرهای ایران و از جمله در شهر تهران ظرفیت آن را دارند که شاخص‌های اصلی معنادهنده و روایتگر هویت و خاطره شهر نزد ساکنان باشد و نقش ساختاری در منظر شهری ایفا کند.

شهر ایرانی - اسلامی

پیشینه شکل‌گیری شهر در ایران را از آغاز تا امروز، دو بهر می‌کنیم. بهر نخست، دوره پیش از اسلام و بهر دیگر دوره اسلامی. در دوره نخست سازمان و ساختار شهر بنابر منابع تاریخی بر پایه سلسله مراتب و نظام طبقاتی شکل می‌گرفته است که پس از ظهور اسلام و فروپاشی تفکر طبقاتی، محله‌ها و توسعه شهر مسیر دیگری را پیش می‌گیرد. "بعداز ظهور اسلام این مسئله منتفی شد و محله‌ها بنابر اشتراکات موجود شکل گرفتند مثلاً براساس هم‌شهری بودن مثل محله شیرازی‌ها و... و یا بر اساس فعالیت‌های مشترک،..." (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۳).

شهرهای ایرانی دوره اسلامی دارای فضاهای عملکردی و مشخصه‌هایی بوده‌اند که بسیاری از آنها هنوز باهمان نام کارکرد دارند و از اجزای فضایی و شناسایی شهر به شمار می‌آیند، مانند: خیابان، گذر، میدان، کوچه، خانه، محله، بازار. هر کجا که مسجدی ساخته شده، محور طراحی در شهر و شکل‌گیری آن بوده، بازار و محله را به سوی خود جلب کرده و از بارزترین و مهم‌ترین مؤلفه‌های شناسایی و درک محله به شمار می‌آمده است. نمونه‌های این ادعا را می‌توان در همه شهرهای ایران و از جمله تهران مشاهده کرد. مسجد

بزرگ بازار تهران شامل یک فضای باز میانی (صحن) است که محورهای اصلی بازار را از غرب و شرق و خیابان را از سوی شمال به خود راه می‌دهد و نقش اصلی را در پیوندزدن کارکردهای مهم شهری پیرامون بر عهده دارد. فضای عبادی آن (مسجد) در سمت جنوب و در محور قبله جای گرفته است.

مساجد به ویژه در شهرهای ایران علاوه بر نقش و عملکرد عبادی، برای مسلمین پیوسته کانون تجمع‌های شهری، همفکری، مباحثه و فضایی برای دیدارها و کانون تعلیم و تعلم بوده است. از این رو در میان سایر فضاهای شهری نقشی جامعه‌محور و بسیار مهم را ایفا می‌کرده است. این تمرکز در فعالیت‌های یک نقطه از محله و شهر و نقش‌های چندگانه فضای جمعی حیاط مسجد، عامل مهمی در ایجاد خاطره جمعی و به دنبال آن ثبت این نقطه از شهر به عنوان نشانگر و شاخص بافت در میان شهر خواهد بود. ادراک شهر تا حدود زیادی به عناصر اصلی ادراکی شهر بستگی دارد که مسجد با نقش‌های چندگانه خود در صدر آنها است.

مکان‌های زیارتی در شهرهای ایران

پیشتر اشاره شد شهرها حاصل رویدادهای تاریخی و اجتماعی بوده‌اند. در حالی که شهرهای ایران پس از ظهور اسلام توسعه پیدا می‌کرد و گاه دستخوش حوادثی دیگر می‌شد. اتفاق تاریخی مهمی که نقطه عطفی در روند رویدادها شد، سفر تاریخی امام شیعیان حضرت امام رضا (ع) به ایران و به سوی خراسان بود، که در پی آن بسیاری از امامزادگان (ع) نیز با اهداف تبلیغی - فرهنگی و روشن‌گری به ایران آمدند. این بزرگان در سرتاسر کشور و در کنار مردم به مبارزه پرداختند و پس از شهادت، تربتشان زیارتگاه مسلمانان و کانون راز و نیاز دردمندان از همه اقشار جامعه شد. بدین گونه مزار امامزادگان (ع) تبدیل به مکانی شد که تا امروز تداوم تاریخی - مذهبی یافته و کانون‌های مهم تجمع مردم را از همه اقشار جامعه شکل داده است. این امر آنچه‌ان ریشه در اعتقادات و پایه‌های مذهبی - فرهنگی دارد که هیچ جایی را نمی‌توان یافت که تا این درجه دارای جاذبه‌های معنوی بوده و مورد اعتماد و احترام اقشار جامعه باشد.

زیارتگاه‌ها، همان کانون‌های مذهبی و اجتماعی هستند که در تداوم تاریخی خود یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های شهر ایرانی دوره اسلامی را رقم زده‌اند. نمونه‌های بسیاری را می‌توان در ایران مثال آورد که فضای امامزاده، نقطه اصلی درک مردم از منظر شهر شده است. امامزاده صالح تجریش بی‌آنکه در طرح جامع شهری بر اهمیت و محوریت آن سرمایه‌گذاری شده باشد، به طور طبیعی و مردم‌وار و از طریق رابطه‌ای تاریخی و از نگاه منظر شهری و در انطباق با عملکرد و مفهوم پناهگاهی آن در شب و روز، بارزترین، مهم‌ترین و قوی‌ترین نشانه درک مردم از منظر شهر در آن منطقه است (تصاویر ۲۰۱).

زیارتگاه‌ها در شهرهای ایران، ظرفیت‌های ناشناخته‌ای در تقویت و تداوم هویت شهر دارند چنانچه نقش منظرین آنها در قوام‌بخشیدن به مفهوم شهر شناخته شود، بی‌تردید قدرت آن را دارند تا با محور قرار گرفتن در برنامه‌های ساماندهی و توسعه شهری، علاوه بر ایفای نقش خود در سیمای شهر، به تقویت پیوندهای اجتماعی از طریق حامل‌های معنوی میان شهروندان، مدد رسانند. با توجه به ظرفیت دوگانه عینی و ذهنی در زیارتگاه‌های شهرهای ایران، می‌توان آنها را به عنوان نقاط اولیه و اصلی هرگونه برنامه‌ریزی و طراحی منظر شهری محسوب کرد.

جمع‌بندی

نباید تصور شود که از کنار هم چیدن و یا ترکیب عناصر معماری اسلامی به الگوی شهر اسلامی دست می‌یابیم. در مقابل لازم است از طریق سرمایه‌گذاری و مطالعه فضاهای زیارتی و مذهبی و محور قرار دادن آنها به عنوان بارزترین مکان‌ها و مؤلفه‌های سازنده درک مردم از شهر و شکل‌دهنده منظر شهری و با ایجاد رابطه‌ای روشن و قابل درک میان این اماکن و مردم، خود را به منظر شهری اسلامی نزدیک کنیم ■

منابع

- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۸) آشنایی با معماری اسلامی ایران، تدوین: غلامحسین معماریان، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
- صالحی، حمیدرضا (۱۳۸۹) آرشيو پژوهشکده نظر.